

ONA TILI DARSLARINI MAHSULDOR MASHQLAR ORQALI O'QUVCHILAR NUTQINI YANGI SO'ZLAR BILAN BOYITISH

A.D.Najimova – dotsent v.b.

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch soʻzlar: ona tili, nutq soʻz boyligi, retseptiv, reproduktiv, mahsuldor, mashq, koʻpaytirish.

Ключевые слова: родной язык, словарный запас речи, рецептивные, репродуктивные, продуктивные упражнения, повышение.

Key words: mother tongue, speech vocabulary, receptive, reproductive, productive, exercise, reproduction.

O'quvchilarning ogʻzaki va yozma nutqini oʻstirish, nutq madaniyatini rivojlantirishga qaratilgan mashqlarning yetarli boʻlishi taʼminlangan taqdirdagina nutqiy mashqlar tizimi samarali deb hisoblanadi. Buning uchun deyarli har darsda nutq oʻstirish uchun qulay bir muhit yaratilishi, savodli, taʼsirchan, aniq va tushunarli qilib gapirishga, oʻz fikrlarini toʻgʻri, ravon bayon etishga intilish vujudga keltirilishi lozim. Doimiy ravishda qaratiladigan bunday eʼtibor mahsuldor mashqlarni koʻpaytirish imkoniyatlarini oshirish ana shu muhitdan dalolat berib turadi.

Ona tili oʻqitish metodikasiga doir adabiyotlarda umuman mashq turlari, xususan, nutq oʻstirish uchun xizmat qiladigan mashqlar va ish turlari atroflicha ishlab chiqilgan. Rus metodist olimlaridan M.R.Lvov, T.A.Ladijenskayalar; oʻzbek metodist olimlaridan K.Qosimova, Q.Abdullaeva, T.Gʻapporova, M.Shamsieva, Sh.Yoʻldosheva, A.Hamroev, M.Xudoyberganova, N.Bekniyazovalarning, yuqori sinflarda ona tili taʼlimi boʻyicha M.Saidov, A.Hamroevlarning tadqiqot ishlari, metodik qoʻllanmalari shular jumlasidandir. Keyingi yillarda yaratilgan ishlarda algoritmik mashq va topshiriqlar tavsiya etila boshlandi [1], ilgʻor pedagogik va axborot texnologiyalarini yaratish ishlariga kirishildi.

Taʼlim texnologiyasi taʼlim mazmuniga ilmiy yondashuv bilan bogʻliq: qay tarzda oʻqitish, qaysi printsiplar asosida oʻqitish, qaysi metod va usullarni qoʻllash, qanday vositalarni jalb etish, taʼlimni tashkil etishning qaysi shakllarini tanlash va hokazolar. Bular samaradorlik (erishilishi lozim boʻlgan natijalar) nuqtayi nazaridan ilmiy va amaliy asoslana boshlandi. Lekin ayni paytda ana shu texnologiya doirasida koʻzlanadigan maqsadlarga koʻra retseptiv, reproduktiv va mahsuldor mashq turlarini tizimlashtirish yuzasidan lingvodidavtik asoslar belgilanishi va asoslanishi taqozo etiladi. Quyidagi mashqlar tizimi ajratilishi mumkin:

- 1) nutqning toʻgʻriligini taʼminlashga qaratilgan mashqlar tizimi;
- 2) nutqni boyitish maqsadi uchun xizmat qiladigan mashqlar tizimi;
- 3) nutqning toʻgʻriligi va boyligini taʼminlovchi aralash mashqlar.

Boshlangʻich sinflarda ona tili oʻqitishga doir mashqlar tizimini ishlab chiqishning oʻziga xos qiyinchiliklari mavjud: ushbu yoʻnalishda tayyorlangan metodik tavsiyalar – dars ishlanmalarida bir dars uchun 2-3 mashqdan moʻljallanmoqda [2]. Mashqlar tizimini bir necha dars yuzasidan ishlab chiqishga toʻgʻri keladi.

Bunday vaziyatda uch mashqdan birinigina mahsuldor mashq sifatida ajratish imkoniyati mavjud. Shunday boʻlgach, baʼzi metodik adabiyotlarda tavsiya etilganidek, retseptiv-reproduktiv mashq turlari bilan mahsuldor mashq turlari nisbatini 50 % ga 50 % qilib tashkil etishning iloji yoʻq. Demak, mahsuldor mashq turlari darsda bajariladigan mashqlarning uchdan bir qismiga yaqinini (darsning oʻrtacha 30% ga yaqinini) egallashi haqida gapirish, tadqiq etish oʻrinli boʻladi.

Nutq oʻstirishga qaratilgan mashqlar tizimida retseptiv mashqlarni kamaytirish, reproduktiv va mahsuldor mashqlarni koʻpaytirish, ular orasida oqilona nisbatni yuzaga keltirish, nutqning toʻgʻriligidan tashqari, koʻproq uning boyligini taʼminlash yoʻllarini ishlab chiqish oldimizda turgan vazifalar sirasiga kiradi. Agar har darsda bajariladigan uch-toʻrt mashqdan biri (jami mashqlarning

30 foizi) qisman reproduktiv, asosan mahsuldor boʻlsa, oʻquvchilarning ogʻzaki va yozma nutqini oʻstirishda muntazamlilik yuzaga keladi, samaradorlikka erishiladi. Ushbu mashqlar orasida bogʻlanishli nutqqa doirlari ham boʻladi. Zero, K.Qosimova, N.Ubaydullaevaarning fikricha, «Ona tilini oʻrganish sistemasiga bogʻlanishli nutq ustida ishlash organik bogʻlanadi...» [3]. «4-sinfda ona tili darslari» metodik qoʻllanmasida [4] har bir darsning maqsadlari sirasida oʻquvchilarning nutqini oʻstirish ham koʻrsatilishi kerakligi taʼkidlanadi.

Tabiiyki, reproduktiv va mahsuldor mashq turlarini koʻpaytirish uchun ayrim grammatik materiallarni oʻrganishga ajratiladigan vaqtni ixchamlashga toʻgʻri keladi. Masalan, mashq tanish, yaxshi oʻzlashgan soʻz va sintaktik qurilmalar asosida tuzilgan boʻlsa, bilimni mustahkamlash bilan cheklanish, nutq oʻstirish uchun qulay bir muhit yaratishga eʼtiborni kuchaytirish mumkin.

M.Saidov oʻzi olib borgan tadqiqot oldiga «agar 5-sinfda oʻquv topshiriqlarining oʻrtacha 70-75 foizini qisman izlanuvchanlik va ijodiy xarakterdagi oʻquv topshiriqlari tashkil etsa», taʼlim samaradorligi taʼminlanadi, degan farazni ilgari suradi va buni nazariy hamda amaliy asoslaydi [5]. Bunday oʻquv topshiriqlari nutq oʻstirish bilan qanchalik bogʻlanishi aniq emas. Izlanish nazariy bilimlarni oʻzlashtirish bilan bogʻliq boʻlsa, ijodiy topshiriqlar soʻz shaklini, soʻz birikmasini hosil qilish, gap tuzish, hikoya qilish, matn yaratish qoidalariga ishora boʻlishi mumkin.

Ona tilidan yaratilgan darsliklar tahlilida mahsuldor nutq oʻstirish uchun xizmat qiladigan mashqlar oz ekanligi, aksariyat darslarda bunday mashqlar uchramasligini taʼkidlagan edik. Metodik adabiyotlarda bunday mashqlarni tez-tez oʻtkazib turish, ularni koʻpaytirish zarur degan fikrlarni ham keltirib oʻtgan edik. Shunga koʻra, tadqiqot oldida turgan vazifalardan biri mahsuldor mashq turlarini koʻpaytirish imkoniyatlarini aniqlashdan iborat. Agar reproduktiv mashqlarning ayrim turlari, xususan, matnni oʻqib mazmunini oʻz soʻzlari bilan qayta hikoya qilish mahsuldor mashqqa yaqinlashadi, desak, u holda bir darsda qayta hikoya qilish, ikkinchi darsda hikoya qilish oʻzaro navbatlashib kelishi muntazamlilikni taʼminlashga yordam beradi.

Nutqiy mashqlar koʻlamini shu turdagi mashq ustida olib boriladigan ishlar calmogʻi bilan oʻlchash mumkin. Masalan, kuzatishlarning koʻrsatishicha, matnni oʻqib mazmunini qayta hikoya qilish talab etiladigan mashq uchun 10 daqiqadan tortib 15–20 daqiqagacha va bundan koʻproq vaqt sarflanadi. Agar oʻqituvchi optimal vaqtni belgilash haqida oʻylaydigan boʻlsa, u yangi til hodisalarining dastlabki faollashib va nutqiy koʻnikma asosida ularni qoʻllash malakasining shakllanib ulguridan kelib chiqishi kerak boʻladi.

Nutq oʻstirish nima ekanligini bilgan oʻqituvchi nutqiy mashqlarni oʻquvchilarga bir qadar mustaqil bajartirish orqali ularning nutqidagi oʻzgarishlarni kuzatishga muvaffaq boʻla oladi. Chunki ayni mustaqil fikr bayon qilish chogʻida nutqiy kamchiliklar ayon boʻla boradi. Ularning kelib chiqish sabablarini tahlil qilish esa vaziyatni, nutqiy malakalar saviyasini aniqroq baholash imkonini beradi.

A.Hamroev ijodiy ishlarga ajratiladigan vaqt haqida gapirib, shunday xulosaga keladi: «...yangi oʻquv materialini oʻrgatish va mustahkamlash darslarida umumiy vaqt byudjetining taqriban 14%i ijodiy ishlarga sarflanadi»

[6,8], «...o'qitish tizimida ijodiy va noijodiy ishlar 50% : 50% tarzida bo'lishi zarurligi isbotlangan» [6,9]. Lekin ijodiy ishlar doirasi keng bo'lib, nutq o'stirishga qaratilgan mashqlar ham shunday ishlar sirasiga kiradi. Ayonki, keltirilgan foizlar nutqiy mashqlarga ajratiladigan vaqtni anglatmaydi. Bunday mashqlarning katta qismini esa leksik va grammatik materiallarni faollashtirishga ko'riladigan tayyorgarlik tashkil etadi.

Tajribalarning ko'rsatishicha, har bir darsdan 10–15 daqiqa vaqt ajratib, berilgan so'zlardan mustaqil ravishda (tarqoq so'zlardan foydalanmagan holda) gap tuzish mashqini ham mahsuldor mashq turi sirasida ko'rsak, u holda barcha darslar va dars bosqichlarida leksik va grammatik materiallarni faollashtirish choralarini qo'llagan holda bir darsda gap tuzish, ikkinchi darsda matn mazmunini o'z so'zlari bilan (ijodiy) qayta hikoya qilish, uchinchi darsda berilgan mavzuda hikoya qilish talab etiladigan mashq turlari bir-birini almashtirib kelishi foydali bo'lib, bu narsa yaxshi samaralar beradi.

Nutq o'stirish nimaga qaratilganligiga qarab mashqlar darsda o'rganiladigan leksik va grammatik materiallar bilan turli darajada bog'lanadi:

1) so'z va grammatik vositalarni nutqda faollashtirish ko'zda tutiladigan mashqlar;

2) gapirish tarzi ustida ishlash mo'ljallanadigan kommunikativ mashqlar;

3) nutq madaniyati, jumladan, muloqot madaniyatini singdirish maqsadidagi mashqlar.

Boshlang'ich sinflar uchun ona tilidan yaratilgan darsliklar, metodik adabiyotlar tahlili asosida o'quvchilar nutqini o'stirishga qaratilgan mashqlarni tashkil etishda ikki bosqich ajratilishi maqsadga muvofiq deb topildi:

1) retseptiv va reproduktiv mashqlarni bajarish jarayonida (bir darsda yoki o'tilgan darslarda) tanishilgan yangi so'zlar va grammatik vositalarni umimlashtirib takrorlash yo'li bilan o'quvchilar nutqini o'stirishga tayyorgarlik ko'rish;

2) darslar tarkibiga bor-yo'qligiga qarab mahsuldor (ijodiy) mashqlarni joriy etish va o'tkazish.

Retseptiv va reproduktiv mashqlar jarayonida ko'rsatiladigan nutqiy faoliyat orqali yangi so'zlar (yoki grammatik vositalar) o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqida faollashtiriladi, ular mahsuldor (ijodiy) mashqlar avvalida qisqa tarzda takrorlanadi va umimlashtiriladi, nutq o'stirish mavzusiga birlashtiriladi. Shu yo'l bilan o'quvchilar nutqini o'stirishga tayyorgarlik amalga oshiriladi.

Xullas, bir darsda yoki o'tilgan darslarda retseptiv va reproduktiv nutqiy faoliyat orqali o'rganilgan yangi so'zlar (yoki grammatik vositalar) o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqida faollashtirilishi kerak. Shu maqsadda ular mahsuldor (ijodiy) mashqlar yordamida faollashtirilishi, shu yo'l bilan o'quvchilar nutqini maqsad sari yo'naltirishi, bir so'z bilan aytganda, nutq mahsulini yaratish imkoniyatlari oshirilishi dardor.

Adabiyotlar

1. Менглиев Б., Сайфуллаева Р., Махмудова Г., Сувонова Х. Она тили таълимининг долзарб масалалари. // Тил ва адабиёт таълими. 2008. 9-сон. 3-11-б.
2. Сафарова Р. 5–6-синф она тили дарсларида луғат бойлигини ошириш асосида ўқувчилар нутқини ўстириш. – Тошкент: 1994. 32-б.
3. Қосимова К. Неъматова А. 2-синфда она тили дарслари. -Т.: “Чўлпон”. 2004.
4. Hamroyev A. Mustaqil ish, ijodiy ish tafovutlari. // Boshlang'ich ta'lim. – Toshkent: 2008. 4-son, aprel. 12–13-b.
5. Саидов М. Ўзбек мактабларининг 5-синфларида она тили таълими жараёнида тафаккурни ривожлантирувчи ўқув топшириқлари ва улардан фойдаланиш методикаси. Пед. фанлари номзоди дисс. автореф. – Тошкент: 1999. 5-7-б.
6. Хамроев А.Р. Бошланғич синфларда она тили таълимини ижодий ташкил этиш: Пед. фан. номз. ... дисс. автореферати. – Тошкент: 2005. 21-б.

REZYUME. Maqodala boshlang'ich sinf ona tili darslarida o'quvchilar nutqini o'stirish, xususan, so'z boyligini oshirish maqsadi bilan retseptiv, reproduktiv va mahsuldor mashqlar tizimida mahsuldor mashqlar ulushini ko'paytirish imkoniyatlari yoritildi.

РЕЗЮМЕ. В статье освещены возможности увеличения доли продуктивных упражнений в системе рецептивных, репродуктивных и продуктивных упражнений с целью обогащения словарного запаса, в частности, повышения речи учащихся на уроках родного языка начальных классов.

SUMMARY. The possibility of increasing the share of productive exercises in the system of receptive, reproductive and productive exercises with the aim of increasing students' speech, in particular, vocabulary, in the native language classes of primary grade was highlighted.

MATEMATIKA SABAQLARÍNDÁ JOYBAR USÍLÍNAN PAYDALANÍW

T.J.Purxanova – oqitwshi

QMU akademiyalıq liceyi

Tayanch so'zlar: o'rta ta'lim, matematika, kriteriya, retin, modellash, FDTs,

Ключевые слова: среднее образование, математика, критерия, ретинг, моделирование, ФГОС.

Key words: secondary education, mathematics, criteria, rating, modeling, FGOS.

Pánlerdi oqıtıw usılları salasında jańa pedagogikalıq izertlewlerdi, zamanagóy tálim texnologiyaların islep shıǵıw hám engiziw menen baylanıslı innovciyalıq qurallar, oqıtıw hám tárbiyalaw formaları hám usılların izlewdi talap etedi. Oqıw procesi, onıń maqseti tek ǵana mektep oqıwshılarına bilim beriw emes, bálkim hár bir oqıwshınıń dóretiwsilik qızıǵıwshılıqları hám qábiletlerin anıqlaw, rawajlandırıw, ósiriw, onıń ǵárezsiz nátiyjeli tálim iskerligin xoshametlew bolıp tabıladi. Mektepte joybarǵa tiykarlangan tálim texnologiyası, sın pikirlewdi rawajlandırıw texnologiyası, keys texnologiyaları hám basqalar sıyaqlı keń kólemli tálim pedagogikalıq texnologiyaları bar. Joybarǵa tiykarlangan oqıtıw texnologiyasınan paydalanıw múmkinshiliklerin tolıq kórip shıǵayıq. Eger oqıwshı tálim joybarı ústinde isley alsa, turmısqa ol kóbirek iykemlesedi: ol óz iskerligin joybarlay

aladı, túrli jaǵdaylarda háreket ete aladı, birqansha adamlar menen birge islese aladı.

Bul maqalada matematika sabaqlarında joybar usılnan paydalanıw tájiriyesi sonıń menen birge, oqıwshılardıń pánge bolǵan qızıǵıwshılıǵın oyatıw hám dóretiwsilik pikirlewdi rawajlandırıwǵa járdem beretuǵın matematikalıq joybarlarǵa misallar keltirilgen.

Matematika sabaǵında joybar usılı oqıwshılarda dóretiwsilik pikirlewdi xoshametlew, ózbetinshe islew kónlikpelerin rawajlandırıw hám matematikalıq bilimlerde ámeliyatta qóllaw imkaniyatın beredi. Bul usıldan sabaqlarında paydalanıwda men tómendegi principlerge ámel etemen:

Maqsetti belgilew. Arnawlı bir matematikalıq temanı úyreniw, arnawlı bir kónlikpelerdi rawajlandırıw yamasa matematikalıq bilimlerde ámeliyatta qóllaw menen